

ÚVOD

Otevře-li čtenář Vlašínův *Slovník literární teorie* (Československý spisovatel 1977), stále užívanou a de facto jedinou příručku oboru, dozví se, že agitační literatura „sehrává důležitou úlohu v ideologickém boji společenských tříd a při uvědomování širokých mas“, že autor kýče literárního „neusiluje o ideovou, morální nebo estetickou výchovu čtenáře, ale naopak záměrně konzervuje zastaralé etické a vkusové normy“, poučí se i o tom, co je například homoiarkton, postmodernismus nebo konotace, především ale získá dojem, že literární teorie se zabývá hlavně versologií, popisem žánrů, rétorických figur a kompozičních nuancí. Takový je obraz literární teorie, jak jej podává poslední velká česká oborová encyklopedie literárněteoretické terminologie; literární teorie – stejně jako jakákoli teorie – je přitom zjevně cosi jiného.

Druhá polovina 20. století a zvláště jeho postmoderní etapa přinesla zásadní proměnu v teorii obecně, výrazně zdůraznila potřebu změny reflektovat a případně teorii nově definovat; v literární vědě se pozornost obrátila od literatury a jejích vnějškových, povrchových aspektů k obecnějšímu rámci, kontextu, v němž literatura stejně jako celá kultura existuje, a zároveň k hlubinným teoretickým východiskům (připomeňme jen filozofické, epistemologické a psychologické zpochybnění subjektu, proměny konceptu pravdy a pravdivosti, vklady analytické filozofie či komunikačně-pragmatického obratu v jazyce). Již před koncem tisíciletí se ovšem objeví teze o smrti teorie a nástupu postteoretické epochy; slavný je útok na poststrukturalistická kliše – *Against Theory* –, jež vedli S. Knapp a W. B. Michaels už v roce 1982; monografie T. Eagle-

tona z roku 2004 vymezuje pak údobí „poté“ názvem *After Theory*. Má-li ale teorie být (jak bychom ji chtěli chápat a jak se v průběhu 20. století rozvíjela) druhem reflexe, který zároveň bere v potaz to, jak předměty svého zkoumání vytváří již způsobem mluvení o nich, pak se zdá, že teorie nezemřela. Jako taková má sebekorigující povahu a „zabít“ ji či „překonat“ by znamenalo potlačit inherentně sebereflexivní způsob myšlení samotný.

Je zřejmé, že dosavadní chápání literární teorie (jakožto jedné z podob teorie vůbec) a způsoby její konceptualizace nejsou najednou dostačující, odpovědi, které dávají, jsou stejně málo použitelné jako otázky, které implikují. Na tuto situaci chce přítomný slovník (nejen jako dílo bilancující „éru teorie“) reagovat.

Situace české literárněteoretické lexikografie

Slovník novější literární teorie pokrývá oblast novější a současné literární teorie (především po roce 1945) jednak prostřednictvím širších klíčových konceptů, jednak pomocí užších, přesněji definova(tel)-ných pojmů. Obsahuje více než tisíc hesel a podstatně reflektuje interdisciplinaritu literární vědy, časté přesahy do oblastí a oborů, které se s ní stýkají (filozofie, lingvistika, psychoanalýza, estetika, antropologie, sociologie, historiografie, religionistika, kognitivní věda aj.), a je první českou oborovou encyklopedií, která se slovníkovou formou věnuje moderní a současné literární teorii v jejím celku.

Český čtenář má dosud k dispozici především literaturu monografickou (nikoli slovníkovou), ať už překladovou, nebo původní. Souhrnné poučení o (rigidně poetologicky zaměřené) literární teorii nalezne v *Poetice* J. Hrabáka (1973, ²1977) či v novějších poetikách (*Úvod do studia literární vědy* E. Petruš, 2000; *Úvod do studia literatury a interpretace díla* A. Hamana, 1997; či *Teorie literatury pro učitele* J. Peterky, 2001, ²2006, ³2007); ve všech případech se jedná o práce jdoucí v zásadě ve stopách *Poetiky* Hrabákovy, tedy o popis vnitřního ustrojení literárního díla, jeho rovin, složek, případně o úvod do interpretačních postupů a strategií. O širší pohled na literaturu a její místo v kultuře a společnosti je rozšířen výklad *Teorie literatury* R. Welleka a A. Warrena; tato kniha však – ačkoli česky vyšla

r. 1996 – byla napsána již v r. 1948. Novátorsky je naopak pojata jakási suma (post)moderní poetiky ... *na okraji chaosu...* D. Hodrové a kol. (2001). – Literární teorii jako takové – jakožto specifickému diskurzu, jeho teorémům a metodologii – se věnují jen práce překladové: Cullerův *Krátký úvod do literární teorie* (2002 [1997]) a Hawkesova práce *Strukturalismus a sémiotika* (1999 [1977]). Vybraným teoretickým oblastem se formou monografických kapitol věnuje *Úvod do literární vědy* M. Pechlivanose et al. (1999 [1995]). Všechny zmíněné knihy jsou postaveny na převažujícím synchronním výkladu; vlastní vývoj teorie a literárněvědných paradigmat reflektuje *Úvod do literární teorie* T. Eagletona (2005 [1983, 21996]) a Doleželova kniha *Kapitoly z dějin strukturální poetiky* (anglicky 1990, česky 2000). Velmi široce a do jisté míry vyčerpávajícím způsobem je pak pojata *Teorie literatury: Historický přehled* polské autorky Z. Mitosekové (1983, česky 2010, překlad ze 4. vydání). Z původních českých titulů může jako přehled vývoje literární teorie 20. století sloužit – ovšem pokročilejším zájemcům – *Hledání jazyka interpretace* P. A. Bílka (2003), který nejružnější směry a koncepce nazírá prostřednictvím témat interpretace a reprezentace. – U překladových prací je problém jejich zakotvení v jiném jazykovém a především myšlenkovém prostředí, které nemůže zachytit některé důležité pojmy spjaté s českým literárněvědným bádáním, ani je nemůže plně konceptuálně a bibliograficky včlenit do kontextu českého humanitněvědného myšlení. Výjimkou je *Literární estetika* Petra V. Zimy (něm. 1995, č. 1998), jejíž autor – původem Čech – klade ve výkladu na české realie značný zřetel; *Literární estetika* se oproti výše uvedeným poetikám věnuje naopak jen teorii, aniž by si všímala novějšího pohybu v oblasti poetologické, zvl. naratologické.

Na poli slovníků je situace mnohem méně uspokojivá. Primárním zdrojem pro poučení o literární teorii je již zmíněný *Slovník literární teorie* (Š. Vlašín ed., 1977, 21984). Vlašínův slovník je poznamenán ideologickým tlakem doby vzniku a opomíjí velké oblasti literární vědy, které v posledních dekadách byly a stále jsou ve vědecké diskusi dominantní (recepční teorie, teorie intertextuality a možných světů, feminismus atd.), a některé jiné do jisté míry marginalizuje (domácí tradice strukturalismu); stejně zásadní je fakt, že se věnuje pouze úzce vymezené literární teorii (poetika, versologie, genologie), zatímco teorii jako

takovou prakticky ignoruje. Obdobně tematicky vymezené jsou i některé další příručky, které přebírají obraz literární teorie ustanovený Vlašínovým slovníkem, např. *Průvodce literárním dílem* L. Lederbuchové (2002) nebo *Lexikon literárních pojmů* L. Pavery a F. Všetický (také 2002). Vítaným vybočením z této tematické řady je slovníková příručka *Průvodce po světové literární teorii* (1988), vzniknuvší v někdejší Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV pod vedením V. Macury (oficiálně byl však jako editor uváděn M. Zeman). *Průvodce* se primárně nevěnuje literárněteoretickým termínům, ale postupuje po jménech, respektive dílech významných teoretiků 20. století, které chápe jako synekdochy celých teoretických oblastí nebo přístupů.

Z překladových prací máme k dispozici v zásadě jen překlad německého *Lexikonu teorie kultury a literatury* (A. Nünning ed., 1998; v českém překladu [překlad vychází z druhého vydání z r. 2001] a s rozšířením o 45 hesel, 2006). Nünningův *Lexikon* je tematicky na jedné straně širší než náš slovník, vedle hesel věcných zahrnuje i hesla biografická – na straně druhé v něm při bližším pohledu z téhož důvodu najdeme terminologické mezery. Heslář je sestaven z větších hesel, místo zde nenacházejí hesla malá, dílčí či odkazová, a *Lexikon* mnohdy nedostatečně ukazuje provázanost jednotlivých konceptů a spojitost hesel. Kniha tak nefunguje jako obsáhlý terminologický slovník, není to ostatně její cíl. I *Lexikon* je pochopitelně poznamenán překladovostí (ve výběru hesel i jejich zpracování), a ani česká lokalizace neumožňuje jeho obsah plně vztáhnout k české myšlenkové tradici.

Obsah slovníku

Přítomný slovník se věnuje současné literární teorii. Adjektivem „současná“ rozumíme zhruba poválečnou epochu disciplíny; některé zásadní koncepty, pokud jsou stále předmětem živé diskuse, jsou v našem slovníku uvedeny, i pokud jsou starší. Tak například není možné obejít pojem „mýtus“ či základní, neustále se navracející koncepty (autor, text, čtenář, ideologie, *mimesis*, znak), které navíc získávají v každém dalším vědním paradigmatu či diskusi nový obsah – někdy jen modifikovaný, někdy (vědomě) polemicky převrácený. Těžištěm jsou všechny podstatné přístupy, směry, koncepce i školy,

kteřé utvářely a utvářejí podobu současné literární teorie (sémiotika, dekonstrukce, Tel Quel, teorie fikčních světů, teorie intertextuality, hermeneutika, recepční estetika, nový historismus, kulturní studia, genderová studia, feminismus, naratologie, postkoloniální studia, postmarxismus, tartuská škola atd.). Jejich soupis, krátký přehled jejich vývoje a klíčové pojmy s nimi spjaté uvádíme na konci práce. Vedle hesel čistě teoretických zároveň zařazujeme tam, kde naratologická bádání přinesla do diskuse nové pojmy či přístupy, také hesla týkající se poetiky jako takové (na rozdíl od stavby hesláře slovníku Nünningova a ve shodě se slovníkem Vlašínovým, který je ovšem primárně poetologický): náš slovník tak spojuje obě oblasti, čistou teorii i praktickou, poetologickou část, v jednom organickém celku, což umožňuje pojmy z jedné skupiny prověřit pojmy z oblasti druhé.

Heslář sestává jak z konceptuálních (resp. velkých) hesel, tak z hesel středních, malých i jen odkazových. Klíčová hesla mohou sloužit jako ucelená studie na dané téma, přičemž mnohdy je téma jako koncept ve slovníkovém formátu (ve svém celku a v různorodosti pojetí) u nás zpracováno poprvé (recepce, teorie mluvních aktů, autor, intertextualita, ideologie, metahistorie, nespolehlivost atd.). V některých případech je součástí klíčového hesla i souhrnný (hnízdový) přehled lemmat se stejným slovním základem (tak heslo „svět“ obsahuje na konci za zkratkou „Srov.“ všechny „světy“, které se v hesláři objevují: „aktuální svět“, „fikční svět“, „parazitní svět“ atd.). Menší a odkazová hesla napomáhají čtenářově orientaci v textu a umožňují mu zasadit hledaný pojem do širšího kontextu. Celkem slovník obsahuje 1019 hesel (z toho 323 odkazových a 20 hesel v Dodatku, seznamu směrů na konci knihy).

Naším záměrem je poskytnout čtenáři přehledný terminologický aparát novější literární teorie a zároveň poznání propojenosti jednotlivých konceptů, v rámci i mimo rámec daných směrů a přístupů, a to i v jejich rozkolísanosti a proměnách, které jsou pro danou oblast mnohdy symptomatické. Nesnažíme se tedy o podání jednoho pevného, „správného“ výkladu pojmu, ale spíše právě o reflexi odborné diskuse, která stále trvá; právě tato procesualnost obdařuje teorii (nejen literární) jistou aurou, která je pro ni specifická: aurou jistého intelektuálního dobrodružství – i rizika, vykupovaného nabídnutím perspektiv dosud neviděných.

Specifikem slovníku je vědomý důraz na značné množství malých hesel: např. oproti jednomu heslu v Nünningově *Lexikonu* týkajícímu se intertextuality nabízí náš slovník k témuž tématu více než 60 hesel. Slovník by ve svém záběru i podrobnosti měl českému čtenáři podat pomocnou ruku v houšti často používaných, avšak ne vždy jasně vymezených a kontextualizovaných pojmů literární teorie. Součástí práce je podrobný bibliografický aparát, podaný ve zhuštěné podobě ke každému heslu zvlášť a v závěru knihy v celku.

Ne všechna hesla jsou termíny v pravém, lexikologickém slova smyslu: někdy uvádíme i slova, která v původním kontextu nemají jasně terminologizovanou povahu, ale která se v odborné diskusi často objevují a bez nichž by např. četba současných literárněvědných textů nebyla možná; tím tato slova zároveň terminologizujeme a dáváme české odborné veřejnosti k dispozici k další literárněvědné debatě. (Viz např. prostor¹, prostor².)

Slovník cíleně neobsahuje v úplnosti tematické okruhy, které se vymykají novějším obdobím a kterým je věnována soustavná pozornost jinde; jmenovitě se jedná o tyto oblasti: pražský strukturalismus (*Terminologický slovník českého strukturalismu*, M. Grygar, 1999); poetika „klasická“ (výše uvedené poetiky, pro oblast versologie pak *Úvod do teorie verše* J. Hrabáka, 1956, ⁵1986); hesla vysloveně lingvistická (zejména *Encyklopedický slovník češtiny*, P. Karlík, M. Nekula a J. Pleskalová eds., 2002) a filozofická a estetická (oborové slovníky). Na uvedené knihy zároveň čtenáře odkazujeme. Zmíněné okruhy ovšem výběrově reflektujeme tam, kde jsou neopominutelnou součástí literárněteoretické debaty: tak např. strukturalistické koncepty záměrnosti a nezáměrnosti nebo sémantického gesta jsou evidentně dosud nosné; ozvuky pojmu aura W. Benjamina můžeme zaslechnout v novohistorických úvahách S. Greenblatta; tradiční pojem vyprávěče nebo autora se zřejmě nechystá zhynout pro nedostatek zájmu; původně lingvistický termín šiftr (shifter) se odpoutal od jazykovědy a sehrál zásadní roli v naratologii atd.

Intencí autorů není prezentovat vlastní teze. Jistá nepominutelná (i nevyhnutelná) dávka subjektivity je ovšem nejen v samotném výběru hesel (sestavení hesláře), ale samozřejmě i v pojetí hesla, jeho rozsahu a prezentaci či v juxtapozici různých pojetí.

Specifika

Knihla námi koncipovaná mapuje hledání a zkoušení nových přístupů a možností literární vědy samotné. Nejsme – i oproti starším slovníkům či příručkám (viz výše) – vedeni snahou podat jeden závazný, „kodifikovaný“ význam či obsah daného hesla; mnohem spíše chceme čtenáři zprostředkovat trvající debatu nad těmito pojmy, naznačit cesty, kterými se uvažování o literatuře ubírá, a způsoby, jakými se střetává s uvažováním jak z jiných oborů, tak s oním základním, metodologickým promýšlením celého humanitněvědného paradigmatu.

Slovník ostatně skladbou svého hesláře, množstvím téměř synonymních pojmů v něm obsažených, ukazuje nemožnost definitivních konceptuálních kategorizací, nezastavitelnost jazyka; proč například nestačí témuž autorovi jedno slovo pro jeden koncept, proč musí R. Barthes ve studii o Ejzenštejnovi (Barthes 1994 [1970]) vedle pojmu „tupý smysl“ použít ještě „třetí smysl“, rozmlžuje tak vlastní terminologizační výkon? Je to proto, že v jednu chvíli je sebeidentický, stabilní termín jakoby málo a je třeba jej osvítit odjinud, dynamizovat, spojit s kategoriemi jinými? Proč G. Genettovi nestačí dvojice fabule – syžet nebo diskurz – příběh a musí ji doplnit třetím členem, narací, aktem vyprávění? A proč na to reaguje W. Schmid založením rovnou čtyř rovin vyprávění? Domníváme se, že důvod netkví v perverzité nebo fetišismu nálepkování (byť snad i ten je v každém aktu pojmenování přítomen), nýbrž v pokusech vždy nově utvářet svět daných předmětů, v pokusech, které uvádí v pohyb touha značit, vzbuzovaná právě tím, že tyto předměty nejsou nikdy neproblematicky dány. Samu tuto problematičnost chce přítomný slovník v přehledné podobě – je-li to vůbec možno – reflektovat.

Slovník nabízí několik způsobů četby. Čtenář si může – jako v jakémkoli jiném slovníku – vyhledat konkrétní heslo, které jej zajímá; nalezne ho buď jako samostatnou heslovou stať, nebo jako odkazové heslo. Jeho četbou může svůj zájem vyčerpat, nebo může dále sledovat síť odkazů (v rámci hesla či na jeho konci). V tom případě doporučujeme začít od klíčového, velkého, konceptuálního hesla a pokračovat všemi směry, které naznačuje. Vodítkem však může být i seznam literárněvědných a teoretických směrů a přístupů v závěru práce; na hesla zde obsažená odkazuje v hlavním těle slovníku

dvojitá šipka (\Rightarrow). Každé heslo je zde zároveň množinou odkazů na hesla slovníku samotného, které čtenáře orientují k heslům týkajícím se zvoleného směru či přístupu, ale také k dalším tematickým okruhům a souvislostem. Další způsob orientace ve slovníku představuje jmenný rejstřík.

Stavba hesla

Heslo začíná etymologií (u slov cizího původu a zároveň tam, kde je původ obsahově relevantní); jedná-li se o pojem primárně známý v jiném jazyce a tak používaný i v češtině, uvádíme i toto znění: např. **čitelný, psatelný text** (franc. *texte lisible, scriptible*). Následuje úvodní, krátká definice, již od vlastní heslové stati odděluje pomlčka. Stať nevychází, jak již bylo řečeno, z jednoho jediného „správného“ významu, ale spíše zachycuje debatu, která se o daném tématu vedla nebo vede, resp. kontrasty a paralely v různých jeho pojetích. Jména badatelů, kteří přinášejí vlastní koncepci, jsou vyznačena tučným písmem. Literatura, již používáme a citujeme, je souhrnně uvedena na konci hesla v oddíle „Lit.“; jménem autora (či editora) a rokem vydání (v hranaté závorce též rokem prvního vydání) odkazujeme na kompletní bibliografický údaj v souhrnném seznamu literatury na konci slovníku.

Autoři

Slovník je kolektivním dílem, to znamená, že hesla prošla procesem vzájemného připomínkování. Autora každého hesla označuje šifra (někdy se na hesle podílelo více autorů); podepsána nejsou jen hesla čistě terminologická, kde je autorský vklad minimální. Stavba hesláře i vnitřní stavba hesla je dílem editorů slovníku, kteří se též ujali závěrečné redakce a celkové stylistické úpravy textu.

Každý z autorů primárně zpracovával určité tematické oblasti či směry: Pavel Šidák se věnoval teorii fikčních světů, intertextualitě, teorii mluvních aktů, gramatice vyprávění, mýtu, kognitivním přístupům, zčásti naratologii a strukturalismu; Richard Müller zpracovával oblast recepční teorie a recepce, literární komunikace, sémiotiky,

hermeneutiky, zčásti naratologie, strukturalismu, nového historismu, dekonstrukce, poststrukturalismu, kritiky ideologií a okruhu Tel Quel. Jan Matonoha pokrývá oblast psychoanalýzy, poststrukturalismu, analýzy diskurzu, feminismu, genderových studií, postmarxismu, zčásti kritiky ideologií, dekonstrukce, Tel Quel a kulturních studií. Jan Lukavec se věnoval postkolonialismu, novému historismu a zčásti kulturním studiím.

Náš slovník chce zaplnit mezeru v české literárněvědné lexikografii, kterou naléhavě pociťují především studenti filologických a uměnovědných oborů vysokých škol a jejich učitelé, ale i všichni, kteří se zajímají o stále znovu se vynořující pojmy literární vědy, v jejím rámci i přes její hranice.

Příjemné a soustředěné → čtení přeji

editoři